

Cerrahî Yöntem Olarak Dağlama Tedavisi ve İlgili Rivayetlerin Tahlili
Cauterization as a Surgical Method and an Analysis of Related Traditions

Fatih Mehmet Yılmaz

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı
Assoc. Prof. Dr., Hitit University Faculty of Theology, Department of Hadith
Çorum / Turkey
fatihmehmetyilmaz@hitit.edu.tr
orcid.org/0000-0002-5416-3986

Zehra Gencil Efe

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
Assoc. Prof. Dr., Hitit University Faculty of Theology, Department of Islamic History
Çorum / Turkey
zehra.gencelefe@gmail.com
orcid.org/0000-0002-7558-7382

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Article Type:** Research Article

Geliş Tarihi: 23 Ocak 2025 / **Date Received:** 23 January 2025

Kabul Tarihi: 20 Şubat 2025 / **Date Accepted:** 20 February 2025

Yayın Tarihi: 15 Haziran 2025 / **Date Published:** 15 June 2025

Yayın Sezonu: Haziran 2025 / **Pub Date Season:** June 2025

Atıf: Yılmaz, Fatih Mehmet - Efe, Zehra Gencil. "Cerrahî Yöntem Olarak Dağlama Tedavisi ve Konu İle İlgili Rivayetlerin Tahlili". *Akademik Siyer Dergisi* 11 (Haziran 2025), 41-56.

Citation: Yılmaz, Fatih Mehmet - Efe, Zehra Gencil. "Cauterization as a Surgical Method and an Analysis of Related Traditions". *Journal of Academic Sirah* 11 (June 2025), 41-56.
<https://doi.org/10.47169/samer.1626031>

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/samer> **e-mail:** akademiksiyerdergisi@ksu.edu.tr

Yayıncı: KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

Published by: KSU Sirah Researches Application and Research Center

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların Kaynakça'da belirtildiği beyan olunur (Fatih Mehmet Yılmaz - Zehra Gencil Efe).

Ethical Statement: It is declared that during the preparation process of this study, scientific and ethical principles were followed and all the studies benefited from are stated in the bibliography (Fatih Mehmet Yılmaz - Zehra Gencil Efe).

Bu makale Creative Commons Atınlı-Gayriticari Türetilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-Nc 4.0).

Öz

İnsan, yaratıldığı günden itibaren bazı hastalıklarla karşılaşmış ve bunların tedavisi için de farklı yöntemler uygulamıştır. Nitekim söz konusu usuller arasında vücudun belli bir yerine kızgın demirle damga vurmak, iltihaplı veya hastalıklı kısımları kurutmak, akan kanı durdurmak amacıyla kanayan yeri kızgın bir altın, gümüş, bakır, demir veya yakıcı bir başka madde ile yakmak anlamlarına gelen dağlama da yer almıştır. Bu uygulama tıp tarihine dair tüm kaynaklarda en eski ve en yaygın cerrahî yöntemlerle birlikte zikredilmiştir. Bu bağlamda Hipokrat'tan önceki dönemlerde Hint cerrahî okulu *Susruta* metinlerinde "Ateşle dağlama, ilaçla veya bıçakla şifa bulmayan hastalıkları iyi eder. Ateşin iyi ettiği hastalıklar asla nüksetmezler." ifadeleri kullanılmış, Mısır tıbbında sözü edilen tedavinin önemine vurgu yapılmış; *Kahun, Smith, Ebers, Hearst* gibi günümüze kadar ulaşan papirüslerde apselerin boşaltılması ve tümörlerin kazınmasında, bıçak yerine dağlamanın kullanıldığı ifade edilmiştir. Aynı durum Yunan tıbbı için de söz konusu olmuş, "İlaçların iyi edemeyeceği hastalıkları demir, demirin iyi edemediğini ateş, ateşin iyi edemediğini ise artık hiçbir şey iyi edemez." denmiştir. Eski Türklerde kanı durdurmak ve hastalıkları gidermenin yanında bedeni güçlendirmek için dağlama yöntemine başvurulmuş ve bu işlem, çeşmenin başından suyun kesilmesine benzetilmiştir. Resulullah (s.a.v.) da farklı hastalıklara tedavi amaçlı çeşitli yöntemler uygulanmasını salık vermiş bu doğrultuda tıbb-ı nebevî'de perhiz, hacamat, ameliyat, ilaç gibi uygulamalarla birlikte safran, tüberküloz, iltihap, kanın durdurulması ve damar hastalıkları gibi birçok rahatsızlığın tedavisinde dağlama kullanılmış ancak rivayetlerde sözü edilen yönteme dair birbiriyle ihtilaf arz edecek şekilde bu eylemi yasaklayan ve ona müsaade eden iki ayrı rivayet grubu nakledilmiştir. İşte bu çalışma böylesine kadim bir tıp geçmişi olan dağlama tedavisinin tarihi kaynaklarda ve nakillerdeki serencamını ortaya koymayı, ayrıca konuya dair serdedilen haberler arasındaki tearuzun giderilmesini hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyer, İslam Tarihi, Tıbbı-i Nebevî, Hastalık, Dağlama.

Abstract

Since the day of creation, man has encountered some diseases and has applied different methods for their treatment. As a matter of fact, cauterisation, which means stamping a certain part of the body with a red-hot iron, drying the inflamed or diseased parts, burning the bleeding place with a red-hot gold, silver, copper, iron or other caustic substance in order to stop the flowing blood, was also included among these procedures. This practice is mentioned together with the oldest and most common surgical methods in all sources on the history of medicine. In this context, in the texts of the Indian surgical school *Susruta* in the periods before Hippocrates, 'Cauterisation with fire cures diseases that cannot be cured by medicine or knife. The diseases cured by fire never relapse.' The importance of this treatment was emphasised in Egyptian medicine; in papyri such as *Kahun, Smith, Ebers, Hearst*, which have survived to the present day, it was stated that cauterisation was used instead of a knife to drain abscesses and scrape tumours. The same was the case for Greek medicine, and it was said that 'iron can cure what medicines cannot cure, fire can cure what iron cannot cure, and nothing can cure what fire cannot cure'. In the ancient Turks, cauterisation was used to stop the blood and eliminate diseases as well as to strengthen the body, and this process was likened to cutting off the water from the head of the fountain. The Prophet also recommended the application of various methods for the treatment of different diseases, and in this direction, along with practices such as abstinence, cupping, surgery, medication, saffron, tuberculosis, inflammation, blood stasis and vascular diseases, cauterisation was used in the treatment of many diseases such as vascular diseases, but there are two different groups of narrations that prohibit and allow this action in a way that contradicts each other in the narrations regarding the method mentioned in the narrations. This study includes the journey of the cauterisation treatment, which has such an ancient medical history, in historical sources and reports, and the elimination of the discrepancies between the reports on the subject.

Keywords: Sirah, Islamic history, Prophetic Medicine, Illness, Cauterization.

GİRİŞ

İslâmiyet'in ortaya çıktığı Arap yarımadasında belli düzeyde tıp birikiminin olduğu aşikârdır. Buna rağmen teorik ve ampirik tıp bilgisi çok kısıtlı düzeyde olup çevresindeki İran ve Bizans topraklarında bulunan ilmi birikimle kıyaslanamayacak kadar azdır. Burada tıp teorisi, meslek ahlakı, anatomi ve cerrahi gibi bilgilerden ve sistematik bir tıp biliminden bahsedilemez. Sadece kişilerin kendi tecrübe ve gözlemleri, sözel olarak aktarılan bilgiler, sihir ve büyüünün insanların sağlığı üzerinde etkisi olduğu görülmektedir. Arap yarımadasına yakın coğrafyada, çeşitli okullarda sistematik tıp eğitimi veren okullar vardı ve Hicaz bölgesinden gidip bu okullarda eğitim alan bazı hekimler bulunmakta idi. İskenderiye, Harran, Nusaybin, Ruhâ ve Cündişâpûr gibi şehirlerde bulunan Süryanî tıp okulları, Grek teorik tıbbını yaşatmaya devam etmekteydiler.¹

İslâm'ın doğuşuyla, bölgedeki dinî ve sosyal ve bilimsel yapı da yeni bir boyut kazanmıştır. İslâmiyet insan hayatına büyük önem vermiş, insan bedeninin korunmasını emretmiş ve sağlığı bozacak yiyecek ve eylemleri yasaklamıştır. Beden sağlığı için gösterilen bu özenin aynısı, ruh sağlığı için de gösterilmiştir. Hastalıkların tedavisinin aranmasını ve uygulanmasını emretmiştir. Bu sebeptendir ki, İslâm devletinin kurulmasının hemen ardından, Mescid-i Nebvî içinde oluşturulan ilk yapılardan biri Küaybe'nin (ö. 7/628'den sonra) çadırı olmuştur. Resulullah (s.a.v.) burada hastaların ve yaralıların tedavilerinin yapılmasını sağlamıştır.² Bu organizasyon bile tek başına sağlığa ve insan hayatına verilen önemin değerini gözler önüne sermek için yeterlidir.

Hız. Peygamber Dönemi tıbbı dendiğinde akla gelen uygulamaların başında hacamat, dağlama, rukye, ilaç kullanımı bulunmaktadır. İslâm tarihi kaynaklarında bu tedavi yöntemlerinden en çok rivayet bulunanların başında ise dağlama gelmektedir. Dağlama gerek İslâm'ın kabulüne kadar geçen dönemdeki kadim kültürlerde gerekse İslâmî dönemde ortaya konan eserlerde birçok hastalığın tedavisinde uygulandığı görülmektedir. Bu uygulamalara, farklı dönemlere ait İslâm tarihi kaynaklarında da geniş yer verilmektedir. Ne var ki dağlamanın tarihine dair literatürde geniş malzeme bulunmasına rağmen, yeterince müstakil çalışma bulunmamaktadır. Genellikle bir bölge veya döneme dair araştırmaların bulunması, konuya dair geniş araştırmaların yapılmasını zorunlu hale getirmektedir.

1. CERRAHÎ YÖNTEM OLARAK DAĞLAMA

Dağlama vücudun belli bir yerine kızgın demirle damga vurmak,³ iltihaplı veya hastalıklı kısımları kurutmak, akan kanı durdurmak amacıyla kanayan yeri kızgın bir altın, gümüş, bakır, demir veya yakıcı bir madde ile yakmak anlamlarına gelmektedir. Literatürümüzde dağlamanın karşılığı olarak, töğün/döğün ya da dövme/döğme gibi kullanımlar mevcut olduğu görülmektedir. Bunun yanında Türk halk hekimliğinde dağlama uygulamaları için alazlama, yakma, yaktırma, göyündürme ve en vurma gibi sözcükler de kullanılmaktadır.⁴

¹ İbn Ebî Usaybia, *Uyunu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etbbâ*, (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 9.

² Ahmed b. Sa'd b. Menî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2. Basım, 1418/1997), 10/276.

³ İlhami Durmuş, "Türk Kültür Çevresinde Dağlama Geleneği", *Millî Folklor*, 24/95 (2012) 114.

⁴ Hakan Volkan Acar, "Türk Halk Hekimliğinde Akupunktur ve Bağlantılı Teknikler", *Lokman Hekim Dergisi - Lokman Hekim Journal* 6/1 (2016), 12.

Bu uygulama cerrahi yöntemler içinde en eski ve en yaygın kullanılanlar arasında yer almaktadır. Tıp tarihine dair tüm kaynaklarda bu yönteme rastlamak mümkündür. Hipokrat'tan (ö. MÖ. 375 [?]) önceki dönemlerde en erken Hint cerrahi okulu olan *Susruta* (ö. MÖ. 6. yüzyıl) metinlerinde "Ateşle dağlama, ilaçla veya bıçakla şifa bulmayan hastalıkları iyi eder. Ateşin iyi ettiği hastalıklar asla nüksetmezler." denilmektedir. Ayurveda tıbbının iki önemli bölümünden biri olan *Susruta Samhita*, meşhur cerrah *Susruta* (ö. MÖ. 700) tarafından kaleme alınmıştır. Cerrahî bilgisi, uygulamaları ve aletlerine dair bilgiler içeren bu kitap, diğer cerrahî yöntemler gibi, dağlama konusunda da önemli bilgiler içerir.⁵

Mısır tıbbında da dağlama önemli yer tutar. Mısır tıbbına dair en eski kaynaklar kuşkusuz tıp papirüsleridir. *Kahun Papirüsü* (MÖ. 2000), *Smith Papirüsü* (MÖ. 1600), *Ebers Papirüsü* (MÖ. 1550), *Hearst Papirüsü* (MÖ. 1500), *Berlin Papirüsleri* (MÖ. 1300), *Brooklyn Papirüsü XXX. Sülâle Dönemi*, *Kalsberg Papirüsü* günümüze kadar ulaşan tıp papirüsleridir. Bu papirüsler, kadın doğum, cerrahî, kırıklar, yaralar, fizyoloji ve veterinerlik de dâhil birçok alanda tıp bilgisi ihtiva eder.⁶ *Smith papirüsünde* apselerin boşaltılması ve tümörlerin kazınmasında, bıçak yerine dağlamanın kullanıldığı ifade edilmektedir. Yine buradaki bilgilere göre ateşin iyi etmediğini ise hiçbir şey tedavi edemez.

Mısır'da dağlamanın ileri dönemlerde de aktif kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle başla ilgili hastalıklarda, psikiyatrik hastalıkların tedavisinde kan alma, hacamat ve dağlamanın kullanıldığı görülmektedir. Dağlama ve yakma işleminin genel olarak cinlerin demirden korktukları inancıyla alakalı olduğuna dair yorumlar bulunmakla birlikte,⁷ bunu tüm coğrafyalarda ve hemen hemen her devirde kullanılan yöntemin bölgesel bir yorumu olarak değerlendirmek mümkündür.

Hipokrat öncesi Asklepeion tıbbında hekimlerin hastalarına bazı durumlarda dağlama yaptığı bilinmektedir. Acı veren bir işlem olmasından dolayı hastaların bazılarının hekimlerden bu sebeple kaçtığı ve tapınaklardaki tedaviyi tercih ettiği kayıtlar arasındadır.⁸ Hipokrat da dağlamayı etkin bir yöntem olarak kabul etmektedir. Tıpkı *Smith papirüsünde* olduğu gibi, "ilaçların iyi etmediğini bıçak, bıçağın tedavi etmediğini ateş iyi eder, ateşin iyi etmediğini ise hiçbir şey iyi edemez."⁹ demektedir. Vücutta apse toplanmasında,¹⁰ hava değişiklikleriyle gelen şikayetlerde,¹¹ kronik kalça ağrılarında,¹² zatürrede ve karaciğer enfeksiyonunda¹³ dağlamaya başvurduğu görülmektedir.

Celcus, (MS. 2. yy) kas iskelet sistemi ağrılarının giderilmesinde dağlama yöntemini önermiştir. Ayrıca Yunan tıbbında tümörlerin tedavi edilmesinde, yaraların iyileştirilmesinde ve enfekte yaraların enfeksiyonunun giderilmesinde bu işleme başvurulmuştur. Galen de (ö. MS. 200?) meme

⁵ Marios Loukas, "Anatomy In Ancient India: A Focus On The *Susruta Samhita*", *Journal of Anatomy* 2010 *Anatomical Society of Great Britain and Ireland* 217 (2010), 646.

⁶ Berat Ceran, *Antik Mısır ve Eski Anadolu Uygarlıklarında Tıp* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 35.

⁷ Michael W Dols, *Mecnun Ortaçağ İslam Toplumunda Deli* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2013), 176.

⁸ Hippokrates, *Hippokrates Külliyyatı*, çev. Nur Nirven (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021), 26.

⁹ Hippokrates, *Hippokrates Külliyyatı*, 267.

¹⁰ Hippokrates, *Hippokrates Külliyyatı*, 24.

¹¹ Hippokrates, *Hippokrates Külliyyatı*, 177.

¹² Hippokrates, *Hippokrates Külliyyatı*, 261.

¹³ Hippokrates, *Hippokrates Külliyyatı*, 264.

tümörünün tedavisinde dağlamanın gerekliliğinden bahsetmiştir. Bunun yanında ağrıların tedavi edilmesinde toplardamardan kan almanın ve yaraları dağlamanın önemine değinmiştir.¹⁴

Türklerde dağlamanın uzun dönem ve geniş coğrafyada kullanılan köklü bir gelenek olduğuna dair epey kayıt bulunmaktadır. İskit, Hun, Göktürk, Uygur, Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri'nde dağlama yaygın olarak görülmektedir. Dağlamak Göktürk yazıtlarında *tamga*, *tamgacı* ve *tamgala* şekillerinde yer almaktadır. "Damgalı at sürüsü" kullanımları da buna işaret etmektedir. Bu şekilde yazılı kaynaklardan hareketle dağlama işleminin köklü bir geleneğinin olduğu düşünülmektedir. Aynı şekilde dağlama işleminin hem insanlara hem de işaret koymak ve tedavi etmek gibi amaçlarla hayvanlara farklı şekillerde uygulandığı görülmektedir. Yani bedeni güçlendirmeye, hastalıkları tedavi etmeye ve tanımaya yönelik dağlama işlemi yapılmaktadır. Hayvanlara yapılan damgalama işleminin daha çok atlar üzerine uygulandığı bilinmektedir.¹⁵

Konar-göçer Türkler arasında hayvanların sağlığı ve beslenmesi çok önemliydi. At, koyun, keçi ve deve gibi hayvanların hastalıkları ilaç ve dağlama yoluyla tedavi edilirdi. Özellikle atların tedavisine özen gösteriliyordu. Andız otunun kökünün toz haline getirilmesiyle yapılan ilaç at hastalıklarında meşhur bir ilaçtı. Atların göğüslerinde çıkan çıbanlar ve karakuş hastalığı gibi at hastalıkları ise dağlanarak tedavi ediliyordu. Karakuş hastalığında ayağı, çıbanlarda da çıbanın çıktığı bölge dağlanıyordu. Sığırlarda görülen sinek hastalığı, domuz başı, oşak denilen karın şişliği ve kızılkurt hastalığı da dağlanıyordu. Bunun dışında hayvanların sahiplerinin belirlenmesi ve karışmaması için belli bölgelere kesikler atılır veya dağlanırdı. Bunlara "en" adı verilirdi.¹⁶ Günümüzde de bazı yörelerde bu işlem aynı adla anılmaktadır.

Eski Türklerde kanı durdurmak ve hastalıkları gidermenin yanında bedeni güçlendirmek için dağlama yöntemine başvurulurdu. Dağlama işlemi, çeşmenin başından suyun kesilmesine benzetilirdi. Bir organ hastalandığında hıtlar yani bedendeki dört unsur olan dört sıvının hepsi oraya yürürdü. Bunu engellemek için hıtların yürüyeceği damarları dağlamak gerekmekteydi. Dağlama hem akut hastalıklarda hem de kronik hastalıklarda uygulanırdı. Ateşli hastalıklarda daha hastalığın başında dağlama işlemi uygulanırdı. Hastalıklı kısım yakılır ve kapanırsa, hastalığa sebep olan etkenler orada yok olur ve bir daha da o bölge hastalanmazdı. Bunlar arasında sivilce, çıban ve yaralar bulunurdu.¹⁷

Türklerde dağlamanın çok çeşitli yerlere yapıldığını gösteren en önemli kayıt Hipokrat'a ait olan sözdür. Buna göre o,

"İskitlerin bedenleri çok nemlidir. Konar-göçer İskitlerin hemen hepsi, omuzlarını, kollarını, el bileklerini, göğüslerini, kalçalarını, bellerini başka bir şey yüzünden değil, yapılarının nemli, gevşek oluşu yüzünden dağlar. Yoksa ne okçular yay gerebilir ne de kargıcılar nem ile gevşeklik yüzünden, omuzdan kargı savurabilirler. Dağlarsa nemin büyük bölümü eklemlerden çıkar kurur, beden daha dinç, daha besili, daha sıkı olur."

¹⁴ Gülseren Mutlu - Mehmet Türkmen, "Antik Kaynaklarda Kas İskelet Sistemi Hastalıklarına Tedavi Yaklaşımı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 54 (2023), 174.

¹⁵ Durmuş, "Dağlama", 116.

¹⁶ Mehmet Mandaloğlu, *Eski Türklerde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri* (Ankara: Orion Kitabevi, 2021), 95.

¹⁷ Durmuş, "Dağlama", 116.

demıştır. Ayrıca kızların sağ memelerinin daha yaşı küçükken dağlandığı ve büyümesinin önlenmesine dair de bilgi vardır. Özellikle İskit kızları için bu durum söz konusudur. Sağ memenin gelişmemesi, sağ kol ve pazuların güçlenmesini sağlayacak, böylece kızların iyi silah kullanması sağlanacaktır.¹⁸ Bu durum, dağlamanın hastalık yokken de bedeni güçlendirmek için yapıldığını göstermektedir. Baş ve göz ağrısı olan çocuğun başı biraz tıraş edildikten sonra bu bölge dağlanırdı. Verem, dalak hastalıkları, nezle, çıban, kara kabarcık, köstebek çıbanı, temre, kuduz, kulunç gibi birçok hastalıkta dağlamanın yapıldığı bilinmektedir.

Endülüs Emevileri dönemi tıp uygulamaları içinde de dağlamanın önemli bir yeri bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemin meşhur hekimlerden Ebü'l-Kâsım ez-Zehrâvî'nin (ö. 427/1036) *Kitâbü't-Tasrif li-men aceze ani't-te'lif* adlı tıp kitabının otuzuncu bölümünü teşkil eden cerrahlıkla ilgili kısmında dağlamaya geniş yer verilmesi, dağlamanın bu coğrafyada yaygın ve etkin bir yöntem olarak kullanıldığını göstermektedir. Eserin cerrahî konularına ayrılmış olan otuzuncu makalesi üç bölümdür. Bunun ilk kısmı dağlamaya ayrılmıştır. Dağlama elli altı bölümdür. Bunlardan ilk ikisi başın dağlanması hakkındadır. Baş ağrısına sebep olan ve baş, göz ve kulak bölgelerine kadar olan yerlerdeki sıvı akıntısı, fazla uyuma, diş ağrısı, boyun ağrısı, felçler, sara hastalığı ve diğer hastalıkların tedavisi amacıyla dağlama önerilmektedir. Müellif dağlamadan önce hastanın hazırlandığı süreci anlatmaktadır. Dağlamanın yöntemi, hastanın yaşı, gücü ve alışkanlıklarına göre değişiyordu. Üç veya dört gece önce başı temizlenir, bağırsaklar boşaltılır ve saçları tıraş edilirdi. Hasta ellerini göğsüne koyar, bacaklarıyla bağdaş kurarak oturur. Gözlerinin arasına, burun kökü üzerine mürekkeple işaret konur. Avuç içi işaretlenen bu yere konur. Daha sonra zeytin şeklindeki dağlama aleti ile dağlanır. Bu şekilde uygulamanın devamı anlatılmaktadır. Bu işlemin birkaç kez tekrar ettiği, sonra buraya tuzlu su uyguladığı görülmektedir. Üç günün sonunda eritilmiş tereyağı sürülür. Yara nedbeleşince üzerine macun sürülür.¹⁹ Macunun mahiyeti hakkında müellif bilgi vermemektedir. Muhtemeldir ki bu macun yaranın iyileşmesi ve enfeksiyondan korunmasını sağlayacak nitelikte hazırlanmış bir macundur.

Dağlamanın migren ağrısı tedavisinde kullanılmasının genişçe ele alındığı üçüncü ve dördüncü kısımda aletle ve yakıcı maddelerle yapılan iki çeşit dağlamadan söz edilir. Dağlamadan sonra kasıkta bıçakla açılan yere sarımsak konur. Benzer şekilde yaranın üzerine eritilmiş tereyağı sürülür. Bu iki kısımda migrenin akut ve kronik oluşuna göre çeşitli dağlama uygulamaları ayrıntılı olarak anlatılır.²⁰

Felç, letarji, tüm bedenin felci ve uyuşukluğu, sara ve melankoli gibi nörolojik ve psikolojik hastalıklar başta olmak üzere her türlü iç ve dış hastalıklarda dağlama genişçe anlatılmaktadır. En çok yer ayrılan hastalıklardan biri göze ait olanlardır. Katarakt, göz yaşarması, göz kapağı düşüklüğü, kirpiklerin içe dönmesi gibi tüm sorunlara dair dağlama yöntemleri etraflıca anlatılmıştır.²¹ Eserde dağlamaya dair hemen her türlü bilginin genişçe verilmiş olması, dağlama konusunda bu eseri diğerlerinden üstün kılmaktadır. Dağlama gereken hastalar, dağlama noktaları,

¹⁸ Hippokrates, *Hippokrates Külliyyatı*, 181-183.

¹⁹ Ebü'l-Kâsım ez-Zehrâvî, *Kitâbü't-Tasrif li men aceze ani't-te'lif*, çev. Esin Kâhya (Ankara: Ankara Nobel Tıp Kitabevleri, 2019), 24-26.

²⁰ Ebu'l-Kasım Zehrâvî, *Tasrif*, 26-27.

²¹ Ebu'l-Kasım Zehrâvî, *Tasrif*, 30-34.

yöntemler, aletler, birlikte kullanılan ilaçlar, tedavinin gidişatı ve hastanın durumu gibi son derece zengin bir içeriğe sahiptir.

Osmanlı Dönemi'nde Amasya Darüşşifası hekimi Şerefeddin Sabuncuoğlu (ö. 1468'ten sonra) *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye* adlı eserinde dağlamanın hem teorik anlatımına hem de çizimleri ve minyatürlerine yer vererek konuyu genişçe ele almıştır. *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*, Ebü'l-Kâsım ez-Zehrâvî'nin *Kitâbü't-Tasrîf* adlı tıp kitabının cerrahlıkla ilgili olan 30. bölümünün büyük oranda çevirisi niteliğindedir. Fakat müellif eserine kendi gözlem ve deneyimlerini de ilave ederek kısmen özgün bir eser ortaya koymuştur. Sabuncuoğlu'nun eserinde dağlamaya büyük yer ayrılmış ve hastalıklara göre dağlama konusu tasnif edilmiştir. Baş,²² kulak,²³ ağız ve diş²⁴ ve boğaz ağrılarında,²⁵ psikiyatri,²⁶ göz,²⁷ göğüs,²⁸ cilt hastalıklarında,²⁹ urlarda,³⁰ nörolojik hastalıklar,³¹ iç hastalıkları³² ve kas ağrılarında³³ dağlamaya dair geniş bilgi bulunmaktadır.

Osmanlı Dönemi'nde cerrahiye dair kaleme aldığı *Alâim-i Cerrâhîn* adlı eseriyle tanınan ünlü hekim İbrahim b. Abdullah da (15-16. yy) dağlamaya geniş yer vermiştir. Eserde baş ağrısı tedavisinde ilaçlarla tedaviyi uzun uzun anlattıktan sonra sonuç alınmazsa alından kan alınması ve ağrı daha da artarsa mercimek kadar dağlanması söylenmiştir. Klasik dönem tıp kitapları, Beylikler Dönemi ve Osmanlı Dönemi eserlerinde genel olarak nokta nokta küçük dağlamaları tarif için mercimek kadar tabirinin kullanıldığı görülmektedir. Bu ibare, dağlama yapılan alanın çok küçük başlıklı bir dağlama aleti ile yapıldığını göstermektedir. Göz yaşarması ve kan inmesinde de şakağa mercimek tanesi kadar dağlama yapılması istenmektedir. Göz kapağında kıl bitmesi, diş eti ağrıları gibi kısıtlı olarak dağlamaya yer verilmiş ve hemen hemen hiç ayrıntıya girilmemiştir.³⁴

Osmanlı Dönemi baytarnameleri arasında bulunan, 15. yüzyıla ait olup, müellifleri belli olmayan iki eserde 26 çeşit dağlama ile tedavi edilen hastalıktan bahsedilmektedir. Bunun yanında altı hastalık için de kesinlikle dağlamanın yapılmaması önerilmektedir. *Tercüme-i Baytarnâme* ve *İlm-i Fûrusiyet* adlı bu eserlerde adı geçen hastalıklardan dağlama yapılanlar arasında eklem hastalıkları, diz kapağı hastalıkları, kanamalar, siğiller, göz hastalıkları, dolama, kırık-çıkık, böcek ısırıkları, romatizma, apseler, tırnak ve anüs hastalıklarının adları anılmaktadır.³⁵

Özet olarak ele almak gerekirse, ilaçla tedavi edilemeyen birçok şikâyetin giderilmesi ve hastalığın tedavisinde dağlamaya başvurulduğu görülmektedir. Bazı yakıcı kimyasal maddelerle

²² Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*, ed. İlter Uzel (Türk Tarih Kurumu, 2020), I/141-147.

²³ Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*, 148.

²⁴ Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*, 153.

²⁵ Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*, 168.

²⁶ Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*, 154.

²⁷ Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*, 155-160.

²⁸ Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*, 169-174.

²⁹ Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*, 183-203.

³⁰ Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*, 199.

³¹ Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*, I/198-205.

³² Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*, I/171-172.

³³ Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*, I/170-196.

³⁴ İbrahim Bin Abdullah, *Alâim-i Cerrâhîn*, ed. Mehmet Gürlek (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2016), 96-102.

³⁵ Ali Yiğit - Aşkın Yaşar, "On Beşinci Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Hekimliğinde Koterizasyon", *Lokman Hekim Journal* 3/3 (2013), 34-35.

dağlama yapıldığı gibi, büyük çoğunlukla dağlamanın aletle yapıldığı aletlerde de altın, gümüş bakır ve demir malzeme kullanılmıştır. Topuz başlı, sivri uçlu, tekli, ikili ve üçlü gibi çeşitli formları bulunan bu aletler, yaranın veya dağlanacak alanın özelliğine göre çeşitlilik görülmektedir. Yakıcı kimyasallar içinde en çok adı geçen sönmemiş kireç tozundan söz edilmektedir.

Genel olarak, dağlama noktalarına bakıldığında, bu noktalar bazı tıp tarihçileri tarafından akupunktur noktaları ile karşılaştırılmış ve dağlanan noktaları ile akupunktur noktaları arasında önemli benzerlikler olduğu belirlenmiştir.³⁶

Cahiliye Dönemi'nde ise dağlama usulüne büyük bir önem atfedilmiş ve bu yöndeki bir tavrın hastayı mutlaka iyileştireceği aksi halde yaralının öleceği düşüncesinin yaygınlık kazanmasına sebebiyet vermiş hatta mezkûr durum sözü edilen tedavi şeklinin Allah'ın takdirini devre dışı bırakacağı şeklinde bir inanca dönüşmüştür.³⁷ Buradan hareketle İbn Kuteybe (ö. 276/889), ilgili yöntemin bahsedilen devirde hastalığa yakalanmamak adına sağlıklı kimselere de tatbik edilmesi³⁸ şeklinde bir uygulamadan bahsetmiştir.³⁹

2. İSLÂM'IN İLK DÖNEMLERİNDE DAĞLAMA

Allah Teâlâ, sebepleri ve bunların sonuçlarını takdir etmiş, bu doğrultuda insanların kaderinin yine kaderle önlenmesi sünnetini yerleştirmiş,⁴⁰ Resulullah (s.a.v.) da sağlığın korunması gerektiğinden bahsetmiş; hastalık halinde tedaviyi bedeninin hakkı saymış⁴¹ ve kendisi de rahatsızlığında tedavi olmuştur.⁴²

Allah Resulü (s.a.v.), yaşlılık ve ölüm dışında her hastalığa uygun bir şekilde yapılacak müdahalenin Cenâb-ı Hakk'ın izni ile şifaya vesile olacağından bahsetmiştir.⁴³ Rivayete göre o (s.a.v.), gerçekleştirdiği bir hasta ziyaretinde doktor çağırılması emrini vermiş, orada bulunanların hekim tarafından yapılacak müdahalenin fayda sağlayıp sağlamayacağı yönündeki suallerine, "Sübhânellah! Allah yeryüzünde şifası bulunmayan bir hastalık mı yarattı?" şeklinde yanıt vererek⁴⁴

³⁶ Acar, "Türk Halk Hekimliğinde Akupunktur Ve Bağlantılı Teknikler", 14.

³⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *el-Câmi' li şuaibi'l-îmân* (Riyâd: Mektebetü'r-Reşid, 1423/2003), 2/396; Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak el-Azîmâbâdî, *Avnû'l-ma'bûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 10/246-247.

³⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vilü muhtelifü'l-hadîs*, thk. Muhammed Muhyiddin el-Esfar (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1419/1999), 462-464.

³⁹ Hamza Muhammed Kâsım, *Menâru'l-kârî şerhu muhtasarı Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1410/1990), 5/216-217.

⁴⁰ Yusuf Karadavi, *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Sünnet*, çev. Özcan Hıdır (İstanbul: Nida Yayınları, 2012), 264-265.

⁴¹ Karadavi, *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Sünnet*, 262.

⁴² Fatih Mehmet Yılmaz, *Sünnet Medeniyeti* (Konya: Yediveren Kitap, 2019), 261.

⁴³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî, *el-Müsned* (Kâhire: Müessesetü Kurtuba, ts.), 3/156; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm b. el-Muğîre el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmiu'l-müsned es-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâhi ve sünenihî ve eyyâmihî*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır (yy.: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422), "Tıb", 1; Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), "Selâm", 69; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Şuayb el-Arnaûd vd. (Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Tıb", 1; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Kitâbü's-Sünen*, thk. Muhammed Avvâme (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2. Basım, 1425/2004), "Tıb", 1; Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1397/1977), "Tıb", 1.

⁴⁴ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1406/1985), "Ayn", 12; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/371.

tedavinin gereğine vurgu yapmış⁴⁵ böylece ilgili yaklaşımın tevekkül inancıyla çelişmeyeceğini beyan etmiştir.⁴⁶

Sünnet, farklı hastalıklara tedavi amaçlı çeşitli yöntemler uygulanmasını salık vermiş, bu doğrultuda tıbb-ı nebevî’de perhiz, hacamat, ameliyat, ilaç gibi uygulamalarla birlikte⁴⁷ safran, tüberküloz, iltihap,⁴⁸ kanın durdurulması ve damar hastalıkları gibi birçok rahatsızlığın tedavisinde⁴⁹ hafif veya iyice kızdırılmış bir demirin yaralı yere konularak ilgili kısmın yakılması şeklinde tanımlanan dağlama da kullanılmıştır.⁵⁰ Ancak sözü edilen yönteme dair birbiriyle ihtilaf arz edecek şekilde bu eylemi yasaklayan ve ona müsaade eden iki ayrı rivayet grubu nakledilmiştir.⁵¹

2.1. Dağlamanın Yasaklanması

Cahiliye Dönemi’nin yaşantısını iyi bilen Allah Resulü (s.a.v.), daha önce ifade ettiğimiz üzere dağlama eylemi üzerinden kaderi yok sayan söz konusu inancı bertaraf etmek ve şifa verenin Cenâb-ı Hak olduğu itikadını yerleştirmek üzere, “*Dağlama yapan kimse tevekkül etmemiştir.*”⁵² beyanı ile ilgili yöntemin icrasını yasaklamış⁵³ üstelik sözü edilen usulü uygulamayanların⁵⁴ hesaba çekilmeden cennete gireceklerini belirtmiştir.⁵⁵ Nitekim iyileşmesi için doktorların dağlama tedavisinden başka bir seçeneğinin kalmadığını ifade ettikleri bir kişinin ailesi mevzuyu Resulullah’a (s.a.v.), danıştıklarında onlara dağlama yapmamalarını tembihlemiş ve bir süre sonra sözü edilen şahsın iyileştiğini öğrendiğinde de dağlanmış olsaydı insanların sağlığına kavuşmasını ilgili tedavi ile ilişkilendireceklerini belirterek⁵⁶ hem eski inanışlarının nüksetmesine imkân tanımamış hem de bu usulün ihtiyaç yokken tatbikine izin vermemiştir.⁵⁷ Benzeri bir tavır Hz. Ömer (ö. 23/644) tarafından da sergilenmiş, akciğer zarı iltihabına yakalanan Muhammed b. Amr’ın babası, dağlama tedavisi için Ömer’e (r.a.) müracaat ettiğinde o (r.a.), “*Dağlamaya yaklaşma. Zira*

⁴⁵ İbn Mâce, “Tıb”, 1.

⁴⁶ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî bi şerhi Sahîhi’l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî* (yy.: el-Mektebetü’s-Selefiyye, ts.), 10/135.

⁴⁷ Orhan Yılmaz, “Tıbb-ı Nebevî ve Bu Konudaki Bazı Hadislerin Değerlendirilmesi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2017/2), 6/129.

⁴⁸ Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hattâbî, *Meâlimü’s-sünen* (Haleb: el-Matbaatü’l-İlmiyye, 1352/1934), 1/462-465.

⁴⁹ Fâtıma bnt. Sâlah b. Abdurrahman el-Atram, “et-Tedâvî bi’l-key ma`nâhü, hükmühü, el-edilletü’l-vâridetü fihî”, *el-Âdâb, Suudi Arabistan*, (2021), 47.

⁵⁰ Ebû’l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânü’l-arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), *Lisânü’l-arab*, 15/235.

⁵¹ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî et-Tahâvî, *Şerhu meâni’l-âsâr*, thk. Muhammed Zühayr en-Neccâr (Beyrut: b.y., 1399/1979), 4/321; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ez-Züraî ed-Dimeşki İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü’l-meâd fi hedyi hayri’l-ibâd*, thk. Şuayb el-Arnaûd - Abdülkâdir el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 3. Basım, 1418/1997), 4/60.

⁵² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/251, 253; İbn Mâce, “Tıb”, 23; Tirmizî, “Tıb”, 14.

⁵³ Hattâbî, *Meâlimü’s-sünen*, 1/462-465; Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tibî, *Şerhu’t-Tibî alâ Mişkâtî’l-mesâbil*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Riyâd: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 9/2954; Muhammed b. İsmâîl Emîr es-San’ânî, *et-Tenvîr şerhu’l-Câmîi’s-sağîr*, thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm (Riyâd: Mektebetü Dâri’s-Selâm, 1432/2011), 10/135.

⁵⁴ Ebû Muhammed Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü’l-kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî* (yy.: Dâru’l-Fikr, ts.), 21/245.

⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/321; Buhârî, “Tıb”, 17, 42, “Rikâk”, 21, 50; Müslim, “İmân”, 218, 220; Tirmizî, “Sifatü’l-kiyâme”, 16.

⁵⁶ Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbü’l-Musannef fi’l-ehâdis ve’l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Dâru’t-Tâc, 1409/1989), 5/53 (No. 23622); Ebû’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu`cemü’l-kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, ts.), 18/53 (No. 333).

⁵⁷ İbn Mülakkın, *et-Taavîz li şerhi’l-câmîi’s-sahîh*, 1/239.

oğlunun bir eceli var ve bu ne uzar ne de kısadır.” şeklinde karşılık vermiştir.⁵⁸ Bu anlatılanlardan hareketle Hattâbî (ö. 388/988), cahiliye Araplarının hastalık zuhur etmeden önce korunmak amacıyla dağlamayı bir adet haline getirmelerini ve “Nerede olursanız olun ölüm sizi yakalar; sarp ve sağlam kalelerde olsanız bile...”⁵⁹ hükmüne aykırılık teşkil edecek nitelikte bu yöntemin ölüme kesin çare olacağına inanmalarını sözü edilen uygulamanın yasaklanma sebepleri arasında zikretmiştir.⁶⁰

Resulullah'ın (s.a.v.) dağlamayı menetme nedenleri arasında⁶¹ hayatî riskler taşıması,⁶² özellikle yüz, baş ve eller gibi vücudun görünen yerlerinin estetiğini bozması⁶³ sayılabilir. Bu bağlamda Hz. Peygamber, basur hastalığı nedeniyle dağlanma arzusunu belirten İmrân b. Husayn'a (ö. 52/672) sözü edilen tedavinin uygulanacağı mahalden dolayı yaşamı için tehlike arz edeceğini belirterek izin vermemiştir.⁶⁴ Yine arkadaşlarından birinin yakalandığı hastalık sebebiyle kendisinden dağlama izni talep eden bir gruba da aynı yaklaşımı göstermiş ancak ısrarları karşısında istemeyerek de olsa ona izin vermek zorunda kalmıştır.⁶⁵

2.2. Dağlamaya İzin Verilmesi

Allah Resulü (s.a.v.), biraz önce sözünü ettiğimiz gerekçelere binaen dağlamayı yasaklamış olmasına rağmen⁶⁶ farklı yöntemlerin tatbiki neticesinde tedavi için bir çare bulunulamaması⁶⁷ ve hastalığa uygunluk koşullarıyla⁶⁸ dağlama kullanımına müsaade etmiş⁶⁹ ancak yine de ondan hoşlanmadığını belirtmiştir.⁷⁰ Nitekim Resul-i Ekrem (s.a.v.), kendisinden dağlama için izin isteyen bir kişinin bu talebini geri çevirmiş ancak ilgili şahsın hastalığın kendisini bitkin düşürdüğü ve tedavi için de başka bir çare bulamadığı yönündeki açıklamalarına istinaden dilerse sözü edilen yöntemi uygulayabileceğini fakat bu usule maruz kalan yaranın ilgili eylem nedeniyle Allah Teâlâ'nın huzuruna çıkmaktan hoşlanmayacağını belirtmiştir.⁷¹ Bu durum dağlamanın mutlak olarak terk edilemeyeceğini ancak onun zarurî durumlarda ve şifayı Allah'tan bekleyerek işler tutulabileceğine cevaz verildiğini göstermektedir.⁷² Bu anlamda “Tıpta son tedavi şekli dağlamadır.” sözü de meşhur olmuştur.⁷³

⁵⁸ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 5/53 (No. 23626).

⁵⁹ en-Nisâ, 4/78.

⁶⁰ Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, 4/217-218; Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Ayıntâbî Bedrüddîn el-Aynî, *Nuhabü'l-efkâr fî tenkîli mebâni'l-ahbâr fî şerhi Meâni'l-âsâr*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Katar: Vizâratü'l-evkâf ve's-Suûnî'l-İslâmî, 1429/2008), 14/160.

⁶¹ Buhârî, “Tıb”, 3; İbn Mâce, “Tıb”, 24.

⁶² Ebû Yahyâ Zekerîyyâ el-Ensârî, *Minhatü'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Süleymân b. Dürey` el-Âzimî (Suudi Arabistan: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005), 9/8.

⁶³ Muhammed Kâsım, *Menâru'l-kârî*, 5/217.

⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/427, 430; Müslim, “Hac”, 167; İbn Mâce, “Tıb”, 23; Ebû Dâvûd, “Tıb”, 7; Tirmizî, “Tıb”, 10; Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, 4/219; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/155.

⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/427.

⁶⁶ Aynî, *Nuhabü'l-efkâr*, 14/158, 160.

⁶⁷ Enes Hamd Abdülazîz el-Uveyd, *Esrâru'l-ilâc bi'l-key* (yy.: b.y., 2. Basım, 1443/2022), 357.

⁶⁸ Buhârî, “Dağlama Tedavisi Yaptıran veya Başkasına Uygulayan ve Dağlama Tedavisi Yaptırmayan Kimsenin Fazileti” şeklinde belirlediği bâb başlığı ile ihtiyaç halinde sözü edilen yöntemle başvurulabileceğini ancak hastalığın tedavisi için uygunluk arz etmediği takdirde uygulanmamasının daha doğru bir tutum olacağını vurgulamıştır. bk. Buhârî, “Tıb”, 17; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/155.

⁶⁹ Aynî, *Nuhabü'l-efkâr*, 14/160; Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma`bûd*, 10/344.

⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/343; Buhârî, “Tıb”, 3, 4, 15, 17; Müslim, “Selâm”, 71.

⁷¹ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 4/322.

⁷² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/135; Aynî, *Nuhabü'l-efkâr*, 14/159.

⁷³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târîhi'l-arab kable'l-İslâm* (Dâru's-Sâkî, 4. Basım, 1422/2001), 15/362.

Resulullah (s.a.v.) Dönemi'nde özellikle savaşlarda yaralanmaların sıklıkla meydana gelmesi farklı tedavi usullerine müracaatı gerekli hale getirmiş⁷⁴ ve bunlardan biri de dağlama olmuştur. Nitekim Resulullah'ın (s.a.v.) Uhud Gazvesi sırasında dişinin kırılması neticesinde yüzünde kanama meydana geldiğinde kızı Hz. Fâtıma (ö. 11/632) bir hasır parçasını yakarak külünü babasının yüzüne bastırmış ve böylece kanamayı durdurmuştur.⁷⁵ Fâtıma (r.a.) tarafından uygulanan bu usul bir tür dağlama şeklinde telakki edilse de ilgili eylemin alışlagelen mezkûr muameleden farklı olduğu belirtilmiş ve bu sebeple İbn Hacer (ö. 852/1449), Resul-i Ekrem'in dağlama olduğuna dair sahih bir rivayete rastlamadığını söylemiştir.⁷⁶

Resulullah (s.a.v.), bazı hastalıkları iyileştirmek maksadıyla dağlama tedavisine müracaat etmiştir.⁷⁷ Rivayete göre difteri (zebha)⁷⁸ veya kızıl (şevke) hastalığına yakalanan Es'ad b. Zü'râre'yi (ö. 1/623)⁷⁹ ve Hendek Gazvesi'nde atılan bir okla kolundaki damarları parçalanan Sa'd b. Muâz'ı (ö. 5/627) bu şekilde tedavi etmiş⁸⁰ ve aynı savaşta yaralanan Übey b. Ka'b'ın (ö. 33/646 [?]) tedavisi için bir doktor⁸¹ göndermiş sözü edilen hekim de damarı keserek dağlamıştır.⁸² Yine o (s.a.v.), rahatsızlığı dolayısıyla huzuruna getirilen bir kişinin aynı usulle tedavi edilmesi emrini vermiş,⁸³ Berâ b. Ma'rûr (ö. 622) için sözü edilen işlemi gerçekleştiren hekime nasıl davranması yönünde telkinlerde bulunmuş⁸⁴ ve yüz felci geçiren Kinde kabilesi reisi Mihves b. Ma'dikerb b. Velîa'nın (ö. ?) tedavisine yönelik de ateşte kızdırılmış bir iğnenin göz kapaklarına değdirilmesi tavsiyesinde bulunmuştur.⁸⁵ Ayrıca hırsızlık sebebiyle el kesme cezası uygulanan bir kişinin kan kaybından ölmemesi için⁸⁶ dağlama tedavisi yapılmasını emretmiştir.⁸⁷

Bu anlatılanlardan hareketle ilgili yöntemin haram olmadığı vurgulanmış,⁸⁸ bu doğrultuda dağlamayı işlevsel hale getiren beyan ve uygulamaların konuya dair daha önce zikredilen yasaklayıcı hükmü nesh ettiği söylenmiş⁸⁹ ve şifa verenin Allah Teâlâ olduğuna inanıldığı takdirde mezkûr tedavinin uygulanmasında bir sakınca görülmemiştir.⁹⁰

⁷⁴ Komisyon, *Hadislerle İslam* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 7/337.

⁷⁵ Müslim, "Cihâd", 101; İbn Mâce, "Tıb", 15.

⁷⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/156.

⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/138.

⁷⁸ Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Tâhir Ahmed ez-Zâvî (yy.: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1383/1963), 2/153-154.

⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/65, 5/378; İbn Mâce, "Tıb", 24; Tirmizî, "Tıb", 11.

⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/350, 350, 386; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. Fazl b. Berâm ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esedü'd-Dârânî (Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1421/2000), "Siyer", 66; Müslim, "Selâm", 75; İbn Mâce, "Tıb", 24; Tirmizî, "Siyer", 29.

⁸¹ Bir başka rivayette ise tedavinin bizzat Resulullah (s.a.v.) tarafından yapıldığı ifade edilmiştir. Müslim, "Selâm", 74.

⁸² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/303, 371; Müslim, "Selâm", 73; İbn Mâce, "Tıb", 24; Ebû Dâvûd, "Tıb", 6.

⁸³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/390.

⁸⁴ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 19/83 (No. 168).

⁸⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/263.

⁸⁶ Hüseyin b. Muhammed el-Mağribî, *el-Bedrî't-temâm şerhu Bulûğî'l-merâm*, thk. Ali b. Abdillâh ez-Zeyn (yy.: b.y., 1428/2007), 9/114.

⁸⁷ Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî (Hindistan: el-Meclisü'l-İlmî, 2. Basım, 1403/1983), 7/389 (No. 13583), 10/225 (No. 18923); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/522 (No. 28602); Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 4/322, 323.

⁸⁸ Fâtıma bnt. Sâlah, *et-Tedâvî bi'l-key*, 49.

⁸⁹ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 4/322.

⁹⁰ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 21/226.

Sahâbenin konuya ilişkin davranışları da dağlamanın bazı hastalıklarda kullanılabileceğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁹¹ Rivayete göre Ebû Talha (ö. 34/654-55) hem kendisinin maruz kaldığı yüz felcinin⁹² hem de diğer insanların tedavisinde dağlama usulünü kullanmış ve Resul-i Ekrem de bundan haberdar olmasına rağmen ona müdahale etmemiştir.⁹³ Yine Habbâb b. Eret (ö. 37/657) ömrünün sonlarına doğru yakalandığı ağır bir hastalık sebebiyle karnından yedi defa dağlanmış,⁹⁴ Enes b. Mâlik hem yüz felci⁹⁵ hem de akciğer zarı iltihabı (zâtü'l-cenb) sebebiyle bu yöntemi tatbik etmiş,⁹⁶ Cerîr b. Abdillâh (ö. 51/671) da aynı şekilde hareket etmiştir.⁹⁷ Ayrıca İbn Ömer (ö. 73/693) yüz felci geçirdiğinde kulak yumuşağının hemen alt kısmından dağlama yaptırmış⁹⁸ ve hastalanan oğlun aynı tedaviyi uygulamıştır.⁹⁹ Bu bağlamda İbn Ömer'in, Resulullah'ın (s.a.v.), "... Ben dağlanmayı sevmiyorum."¹⁰⁰ şeklindeki beyanını nakletmesine; İmrân b. Husayn'ın da Allah Resulü'nün (s.a.v.) dağlama yapmayanları metheden rivayetin¹⁰¹ ravisi olmasına rağmen bu tedavi yöntemini kullanmaları yasaklığın neshedildiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.¹⁰²

Resulullah (s.a.v.), dağlama sonrası yapılacak işlemler hakkında da bilgi vermiş ve bu doğrultuda ilgili tedaviden dolayı hissedilecek acının dindirilmesi için¹⁰³ işlem yapılan yere sıcak bir bez konulması tavsiyesinde bulunmuştur.¹⁰⁴

SONUÇ

Cerrahi yöntemler içinde en eski ve en yaygın kullanılanlar arasında yer alan dağlamaya, tıp tarihine dair tüm kaynaklarda rastlamak mümkündür. Hipokrat'tan günümüze kadar her dönemde etkin bir cerrahi yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Baş ağrısı, ağız ve diş şikâyetleri, burun, kulak ve göz hastalıkları gibi başın dağlanması yanında, sara, felç ve uyuşukluk gibi nörolojik sorunlar ve hastalıklar, göğüs hastalıkları, iç hastalıkları, kas iskelet sistemi hastalıkları, cilt hastalıkları ve urlarda dağlama yapılmıştır.

Genel olarak, dağlama noktalarına bakıldığında, bu noktalar bazı tıp tarihçileri tarafından akupunktur noktaları ile karşılaştırılmış ve dağlanan noktaları ile akupunktur noktaları arasında önemli benzerlikler olduğu belirlenmiştir.

⁹¹ Fâtıma bnt. Sâlah, et-Tedâvî bi'l-key, 57-58.

⁹² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/52 (No. 23611).

⁹³ Ebû Bekir Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî, *Müsnedü'r-Rûyânî* (yy.: Mektebetü Kurtuba, 1416/1995), 2/157 (No. 980); Fâtıma bnt. Sâlah, et-Tedâvî bi'l-key, 49.

⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/109, 112, 6/395; Buhârî, "Deâvât", 30, "Temennî", 6; Müslim, "Zikir", 12; Tirmizî, "Cenâiz", 3; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî en-Nesâî, *el-Müctebâ*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, ts.), "Cenâiz", 2.

⁹⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/52 (No. 23610, 23611).

⁹⁶ Buhârî, "Tıb", 26.

⁹⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/52 (No. 23609).

⁹⁸ *Muvatta*, "Ayn", 14; Tahavî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 4/323.

⁹⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/53 (No. 23620).

¹⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/156, 427, 430, 444, 446; Ebû Dâvûd, "Tıb", 7.

¹⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/321; Buhârî, "Tıb", 17, 42, "Rikâk", 21, 50; Müslim, "İmân", 218, 220; Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 16.

¹⁰² Tahavî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 4/324; Aynî, *Nühabü'l-efkâr*, 14/173.

¹⁰³ Ali b. Ahmed b. Nüriddîn b. Muhammed b. İbrâhîm el-Azîzî, *es-Sirâcü'l-münîr şerhu'l-Câmii's-sağîr fî hadîsi'l-beşîri'n-nezîr* (yy.: b.y., ts.), 4/237.

¹⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/170.

Resulullah (s.a.v.), gerek telkinleri gerekse uygulamaları ile hastalıkların tedavisine yönelik farklı yöntemler uygulanması tavsiyelerinde bulunmuş bunlar arasında kadim bir geleneğe sahip dağlama da yer almıştır. Ancak sözü edilen yönetime dair bu eylemi yasaklayan ve ona müsaade eden iki ayrı rivayet grubu da nakledilmiştir.

Allah Resulü (s.a.v.), Cahiliye Devrinde ihtiyaç olmadığı halde sağlıklı bireylere de uygulanan ve böylece dağlama eylemi üzerinden kaderi yok sayan inancı bertaraf etmek ve şifa verenin Cenâb-ı Hak olduğu itikadını yerleştirmek üzere başlangıçta ilgili yöntemin icrasına müsaade etmemiştir. Ayrıca hayatî riskler taşıması, özellikle yüz, baş ve eller gibi vücudun görünen yerlerinin estetiğini bozması gibi sebeplerle de onun kullanılmasına rıza göstermemiştir. Ancak farklı tedavi şekillerinin tatbik edilmesine rağmen çare bulunulamaması, hastalığa uygunluk ve şifayı Allah'tan bekleme şeklinde olması hallerinde dağlamaya izin vermiş, bu doğrultuda difteri veya kızıl hastalığına yakalanan Es`ad b. Zürâre'yi, Hendek Gazvesi'nde atılan bir okla kolundaki damarları parçalanan Sa`d b. Muâz'ı bu şekilde tedavi etmiş ve aynı savaşta yaralanan Übey b. Ka`b için de benzer usul kullanılmıştır.

Sahâbe de yüz felci, akciğer zarı iltihabı vb. bazı hastalıklarda dağlama şekliyle tedavi olmuşlardır. Onların bu yaklaşımları mevzuya dair başlangıçta var olan yasaklığın neshedildiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Tarihte kanamanın durdurulması, enfeksiyonun giderilmesi, ırların çıkarılması ve sinirlerin yakılarak ağrının giderilmesi gibi amaçlarla kullanılmış olan dağlamanın yerini bugün modern yakma yöntemleri almıştır. Koterizasyon modern tıpta kontrollü ve etkili yöntemlerle cerrahinin birçok alanında kullanılmaktadır. Isı ve koterizasyona uygun olmayan durumlarda da dondurma yöntemi kullanılmaktadır. Dağlamanın tarihi, tıbbın bugünkü geldiği düzeyi göstermesi açısından büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk es-San`ânî. *el-Musannef*. thk. Habîbürrahmân el-A`zamî. 11 Cilt. Hindistan: el-Meclisü'l-İlmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Acar, H. Volkan. "Türk Halk Hekimliğinde Akupunktur Ve Bağlantılı Teknikler", *Lokman Hekim Dergisi - Lokman Hekim Journal*, 2016; 6(1):10-18.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. 6 Cilt. Kâhire: Müessesetü Kurtuba, ts.
- Atram, Fâtıma bnt. Sâlah b. Abdirrahman. "et-Tedâvî bi'l-key ma`nâhü, hükmühü, el-edilletü'l-vâridetü fihî". *el-Âdâb*, Suudi Arabistan, (2021), 47.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. yy.: Dâru'l-Fikr, ts.
- Aynî, Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Ayıntâbî Bedrüddîn. *Nuhabü'l-efkâr fî tenkîhi mebânî'l-ahbâr fî şerhi Meânî'l-âsâr*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 20 Cilt Katar: Vizâratü'l-evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmî, 1429/2008.
- Azîmâbâdî, Ebû t-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak. *Avnü'l-ma`bûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1410/1990.
- Azîzî, Ali b. Ahmed b. Nûriddîn b. Muhammed b. İbrâhîm. *es-Sirâcü'l-münîr şerhu'l-Câmi's-sağîr fî hadîsi'l-beşîrî'n-nezîr*. 4 Cilt. yy.: b.y., ts.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *el-Câmi` li şuabi'l-îmân*. 14 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Reşîd, 1. Basım, 1423/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu'l-müsned es-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâhi ve sünenihî ve eyyâmihî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. yy.: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422.
- Ceran, Berat. *Antik Mısır ve Eski Anadolu Uygarlıklarında Tıp*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fî târihi'l-arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Dâru's-Sâkî, 4. Basım, 1422/2001.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. Fazl b. Berâm. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selîm Esedü'd-Dârânî. 4 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 2000/1421.
- Dols, Michael W. *Mecnun Ortaçağ İslam Toplumunda Deli*, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2013.
- Durmuş, İlhamî. "Türk Kültür Çevresinde Dağlama Geleneği", *Millî Folklor*, 24/95 (2012), 114-121.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş`as b. İshâk es-Sicistânî. *Kitâbü's-Sünen*. thk. Muhammed Avvâme. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2. Basım, 1425/2004.
- Ebû'l-Kâsım Zehravî, *Kitab et-Tasrîf li men Acize an et-Ta'lif*, çev. Esin Kâhya, Ankara: Ankara Nobel Tıp Kitabevleri, 2019.

- Ensârî, Ebû Yahyâ Zekerîyyâ. *Minhatü'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Süleymân b. Dürey` el-Âzimî. 10 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1426/2005.
- Hamza Muhammed Kâsım. *Menâru'l-kârî şerhu muhtasarı Sahîhi'l-Buhârî*. 5 Cilt. Beyrut: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1410/1990.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm. *Meâlimü's-sünen*. 4 Cilt. Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1352/1934.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed. *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Beyrut: Dâru't-Tâc, 1409/1989.
- İbn Ebî Usaybia, *Uyunu'l-enbâ fi tabakâti'l-etibba*. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-ilmîyye, 1998.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî*. 13 Cilt. yy.: el-Mektebetü's-Selefiyye, ts.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ez-Züraî ed-Dımeşkî. *Zâdü'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*. thk. Şuayb el-Arnaûd - Abdülkâdir el-Arnaûd. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1418/1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vilü muhtelifü'l-hadîs*. thk. Muhammed Muhyiddîn el-Esfar. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1419/1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. thk. Şuayb el-Arnaûd vd. 5 Cilt. Dımeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemîyye, 1430/2009.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Sa`d, Ahmed b. Sa`d b. Menî`. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2. Basım, 1418/1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Tâhir Ahmed ez-Zâvî. 5 Cilt. yy.: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1383/1963.
- İbrahim b. Abdullah, *Alâim-i Cerrâhîn*, ed. Mehmet Gürlek, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2016.
- Karadavi, Yusuf. *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Sünnet*. çev. Özcan Hıdır. İstanbul: Nida Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Komisyon. *Hadislerle İslam*. 7 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Loukas, Marios. "Anatomy In Ancient India: A Focus On The Susruta Samhita", *Journal of Anatomy a 2010 Anatomical Society of Great Britain and Ireland*, 217 (2010), 646-650.
- Mağribî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Bedrü't-temâm şerhu Bulûği'l-merâm*. thk. Ali b. Abdillâh ez-Zeyn. 10 Cilt. yy.: b.y., 1. Basım, 1428/2007.

- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta*. thk. Muhmmmed Fuad Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsil'l-Arabî, 1406/1985.
- Mandaloğlu, Mehmet. *Eski Türklerde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri*, Ankara: Orion Kitabevi, 2021.
- Mutlu, Gülseren. - Türkmen, Mehmet B. "Antik Kaynaklarda Kas İskelet Sistemi Hastalıklarına Tedavi Yaklaşımı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 54 (2023), 165-180.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *el-Müctebâ*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, ts.
- Rûyânî, Ebû Bekir Muhammed b. Hârûn. *Müsnedü'r-Rûyânî*. 3 Cilt. yy.: Mektebetü Kurtuba, 1. Basım, 1416/1995.
- San`ânî, Muhammed b. İsmâîl Emîr. *et-Tenvîr şerhu'l-Câmi's-sağîr*. thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm. 11 Cilt. Riyâd: Mektebetü Dâri's-Selâm, 1432/2011.
- Şerefeddin Sabuncuoğlu. *Cerrâhiyetü'l-Hâniyye*, ed. İlter Uzel, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu`cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, ts.
- Tahâvî, Ebû Ca`fer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî. *Şerhu meâni'l-âsâr*. thk. Muhammed Züheyr en-Neccâr. 4 Cilt. Beyrut: b.y., 1. Basım, 1399/1979.
- Tîbî, Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkâtî'l-mesâbîh*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 12 Cilt. Riyâd: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1. Basım, 1417/1997.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1397/1977.
- Uğurlu, M. Cemil. "Hipokrat", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 50/2 (1997), 67-78.
- Uveyd, Enes Hamd Abdülazîz. *Esrârü'l-ilâc bi'l-key*. yy.: b.y., 2. Basım, 1443/2022.
- Yılmaz, Fatih Mehmet. *Sünnet Medeniyeti*. Konya: Yediveren Kitap, 1. Basım, 2019.
- Yılmaz, Orhan. "Tıbb-ı Nebvî ve Bu Konudaki Bazı Hadislerin Değerlendirilmesi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2017/2), 6/129.
- Yiğit, Ali - Yaşar, Aşkın. "On Beşinci Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Hekimliğinde Koterizasyon", *Lokman Hekim Journal*, 3/3 (2013), 30-37.
- Yurtgezer, Tarık. "Ebü'l-Kasım Zehravî ve Sabuncuoğlu'nda Bir Cerrahi Teknik Olarak Dağlama", *Bilim Tarihi Aylık Dergisi*, 14 (Aralık 1992), 11.